

Антонович С.О.

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри історії української літератури
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

РОМАН «МАЛИЙ АПОКАЛІПСИС» Т. КОНВІЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. Стаття присвячена вивченню реценції роману «Малий апокаліпсис» польського письменника Т. Конвіцького в українській критиці. Звертається увага на компаративні студії літературознавців, у яких аналізується вплив твору Т. Конвіцького на появу роману «Московіада» Ю. Андруховича.

Ключові слова: польська література, Т. Конвіцький, роман, мотив, абсурд, реценція.

Antonovych S. O. The novel «Little Apocalypse» by T. Konvitskyi in the Ukrainian scientific discourse. The article is devoted to the study of the reception of the novel «Little Apocalypse» by the Polish writer T. Konvitskyi in Ukrainian criticism. Attention is drawn to the comparative studies of literary critics, which analyze the influence of T. Konvitskyi's work on the appearance of Yu. Andrukhovych's novel «The Moscoviad».

Key words: Polish literature, T. Konwicki, novel, motive, absurdity, reception.

Початок ХХІ століття ознаменувався посиленою увагою української критики до творчості представників польського письменства другої половини ХХ століття та початку ХХІ століття. Розвідки сучасних вітчизняних літературознавців рясніють іменами Збігнева Герберта, Віслави Шимборської, Чеслава Мілоша, Станіслава Лема, Тадеуша Ружевича та інших. Серед когорти польських митців згадується й Тадеуш Конвіцький – відомий прозаїк, кіносценарист, кінорежисер і постать, цікава для українських дослідників.

Тадеуш Конвіцький (1926 – 2015) має литовське коріння, його дитинство та юність пройшли у Вільнюсі. У роки німецької окупації

навчався підпільно. Згодом, 1944 року, вступив до Армії Крайової, а з приходом радянської армії був експатрійований до Польщі. Саме там (з 1945 року мешкав у Кракові, а з 1947 року й до кінця життя – у Варшаві) Т. Конвіцький спробував себе в журналістиці, а потім у кіносфері. Наприклад, 1956 року став літературним керівником кіногрупи «Кадр», де написав сценарії до кількох фільмів, зокрема за творами Чеслава Мілоша та Адама Міцкевича. Митець зняв 5 фільмів, один із них, «Ostatni dzień lata» / «Останній день літа» (1958), був відзначений на Венеціанському кінофестивалі. Авторству Т. Конвіцького належить 19 книг, серед яких найбільш відомі «Dziura w niebie» / «Дірка в небі» (1959), «Wniebowstąpienie» / «Вступ до неба» (1967), «Kalendarz i klepsydra» / «Календар і клепсидра» (1976), «Kompleks polski» / «Польський комплекс» (1977), «Mała apokalipsa» / «Малий апокаліпсис» (1979), «Czytało» / «Чтиво» (1992) та ін. Митець відзначений багатьма преміями, зокрема нагородою ім. Яна Парандовського польського PEN-клубу, а також престижною польською кінонагородою «Орла». Режисер Анджей Тітков зняв два документальні фільми про Т. Конвіцького: «Przechodzień» / «Перехожий» (1983) і «Sałkiem spoga apokalipsa» / «Досить швидкий апокаліпсис» (2002).

Безперечно, творчий доробок Т. Конвіцького був у полі зору українських дослідників, проте чи не найбільший інтерес викликав роман «Mała apokalipsa» після перекладу українською спочатку Юрієм Андруховичем 1991 року («Малий апокаліпсис» [6]), а потім Боженою Антоняк 2015 року («Маленький апокаліпсис»).

Свого часу в Польщі твір «Mała apokalipsa» Т. Конвіцького було надруковано в підпільному видавництві «Нова» 1979 року. Відтоді роман швидко набув популярності, оскільки в ньому автор мобільно й чітко відгукнувся на проблеми, характерні й актуальні для польського суспільства 70-х років ХХ століття. В інтерв'ю М. Рябчуку митець окреслює ті часи як такі, коли в країні відчутно проявилися «виразні ознаки політичної й економічної кризи на тлі бутафорських досягнень “розвинутого соціалізму”» [9, с. 109]. Тож інтерес до твору «Mała apokalipsa» Т. Конвіцького не тільки з боку поціновувачів польської літератури, а й критиків та літературознавців зрозумілий.

Після появи роману Т. Конвіцького в перекладі Ю. Андруховича та після написання знаменної «Московіади» (1992) тим же Ю. Андруховичем в українській критиці почали активно обговорювати вплив польського тексту на український. Однією з перших на це явище відгукнулася О. Забужко в доповіді на українсько-польському симпозіумі в Києві 1997 року. Літературознавиця називає роман «Московіада» «метафоричним перекладом» «Малого апокаліпсису», його «концептуальною філософсько-естетичною схемою оригіналу», «системою знакових кодів іншої культури» [4, с. 316]. Дослідниця наголошує: «Андрухович транспонує, або ж “трансплантує”, в українські реалії не лише сюжет, в основі зрештою ще джойсівський – одноденна одиссея героя-літератора (що він-таки й наратор) по місту свого абсурдного животіння з двозначно вирішеною загибеллю у фіналі, як своєрідна “мала есхатологія”, покликана сперсоніфікувати “велику”» [4, с. 316]; а далі констатує: «...в «Московіаді» маємо, властиво, «Малий Апокаліпсис, на малоросійський лад перелицьований» [4, с. 317].

Серію компаративних студій продовжила робота В. Чайковської (2005), присвячена аналізу роману «Московіада» Ю. Андруховича з точки зору його співзвучності із творами В. Єрофєєва «Москва-Петушки» й Т. Конвіцького «Малий Апокаліпсис». Авторка переконує, що «текстуальна гра Ю. Андруховича з Єрофєєвим чи то Конвіцьким – усвідомлений прийом, а не неконтрольоване наслідування» [8], а отже, польський митець мотивує актуальністю й виразністю проблематики свого роману.

Т. Гребенюк (2006), зосереджуючись головним чином на специфіці художнього втілення мотиву «героя поневолі» в текстах українських письменників – І. Франка, М. Коцюбинського, Ю. Андруховича та О. Ірванця, згадує й «Малий Апокаліпсис» Т. Конвіцького. Дослідниця аналізує вказаний мотив на прикладі романів «Московіада» Ю. Андруховича та «Рівне / Ровно (Стіна)» О. Ірванця, зазначаючи, що «художня образність обох творів великою мірою закорінена в поетику роману польського письменника» [3]. Т. Гребенюк характеризує головного героя в Т. Конвіцького як «героя

поневолі», адже той унаслідок «нібито стороннього примусу повинен зчинити самоспалення на знак протесту проти політичного режиму» [3].

У тому ж руслі наукових роздумів-порівнянь звучить і стаття Л. Зелінської «Тадеуш Конвіцький і Юрій Андрухович: парадоксальність апокаліптичних візій» (2011). На думку дослідниці, польський автор залучає читача до осмислення складної проблеми – «неможливості самореалізації особистості в межах традиційних культурних проєктів» [5, с. 322]. Л. Зелінська, підкреслюючи постмодерністський ефект твору Т. Конвіцького, дає досить вичерпну характеристику персонажа – «вимушений екзистенціаліст (з причин меншого везіння у грі з владою; тому йде на добровільне вигнання із соціуму, щоденно і щогодинно розмірковуючи про мізерність існування людини й тотальність смерті)» [5, с. 323]. Порівнюючи романи Тадеуша Конвіцького та Юрія Андруховича, літературознавиця доходить висновку: «...польський автор демонструє західну змагальність, дискурсивність, український автор – общинну одноголосність, відлуння російського проєкту суспільства “рівності й справедливості”» [5, с. 327].

Звичайно, не в усіх розвідках аналізується вплив роману Т. Конвіцького на текст Ю. Андруховича. Так, у ґрунтовній праці «Постмодернізм в українській польській та російській прозі: типологія образу персонажа» (2002) Л. Лавринович, вдаючись до компаративного аналізу, вивчає «питомо національний варіант комплексу екзистенційних проблем» [7, с. 50], притаманний як художньому доробку Т. Конвіцького в цілому, так і його роману «Малий апокаліпсис» зокрема. Основним мотивом твору дослідниця називає відчуття абсурдності буття. За авторкою, Т. Конвіцький вбачає коріння абсурду передусім у тоталітарній комуністичній системі, адже вона спотворює не лише суспільство як цілісність, а й саму людину: «руйнує її особистість, дезорієнтує, позбавляє самостійності у вчинках і думках, вселяє в душу тривогу й передчуття апокаліпсису» [7, с. 51]. Далі Л. Лавринович наголошує: польське суспільство «з одного боку, зовні підкоряється ідеологічним приписам – загальнозрозуміло, що абсурдним, безглуздим, маріонетковим, а з іншого – живе своїм внутрішнім життям, так само зараженим спорами абсурду – навіть у спробах відмежуватися і протистояти бутафорній системі» [7, с. 51].

Авторка виправдано акцентує увагу на тому, яким постає головний герой роману «Малий апокаліпсис» і як він реагує на приписи соціалістичної системи. На думку Л. Лавринович, письменник пропонує єдиний спосіб залишатися вільним в абсурдному світі – обрати шлях «відчуження від світу через посередність, творчу безликість, непомітність, анонімність» [7, с. 52], а також шлях самотності. Дослідниця вважає, що головний герой – типовий представник своєї епохи: це людина, яка є «невільною у своїх вчинках, ніби запрограмованою якоюсь метафізичною силою на несвободу в життєвих шляхах, уподобаннях, знайомствах» [7, с. 54]. Персонаж Т. Конвіцького має духовну хворобу, як і всі представники соціалістичної Варшави, «розділеної навпіл на два світи з різним ступенем реальності – офіційний, віртуальний, і приватний, zdeформований під тиском зовнішніх “ненормальностей”» [7, с. 54]. Насамкінець Л. Лавринович виводить формулу найбільшої трагедії людини за Т. Конвіцьким – «безрезультатне намагання подолати абсурд життя і стати вільною при житті» [7, с. 57].

Грунтовною є стаття «Колоніальна дійсність у романі Т. Конвіцького “Малий апокаліпсис”» (2016) М. Гогулі, у якій авторка виокремлює й аналізує образи колонізованого й колонізатора в указаному тексті. На переконання критикеси, з-під пера польського письменника з’явився твір-одкровення [2, с. 111]. Не можемо не погодитися з висновками М. Гогулі: Т. Конвіцький зміг відобразити абсурдність буття в тоталітарному суспільстві, показав, що «влада чужинців неминуче призводить до деградації, блокування творчої енергії суспільства» [2, с. 124], а це, зрештою, спричинює «споживацькість» та безвідповідальність за свою країну [2, с. 124]. Суттєвим є зауваження, згідно з яким митець зображує «деструктивність й аномальність колоніальних стосунків Польщі та Радянського Союзу, вводячи концепти “згвалтованої Польщі”», коли Польща як частина західного світу протиставляється дикій азійській Росії [2, с. 124].

І. Булкина у своєму огляді, опублікованому в часописі «Критика» за 2017 рік, уже з перших рядків налаштовує читача на «потрібну» рецепцію «Маленького апокаліпсису»: «І тон, і простір роману глухі й похмурі; вони несуть у собі знамення часу, власне, накопичення

абсурду і передчуття вибуху» [1]. Дослідниця переконує, що в Т. Конвіцького це – твір про шлях у небуття. Розмірковуючи над концепцією абсурду, запропонованого письменником, І. Булкіна наголошує, що «його абсурд – саме польський, із тим іронічним відстороненням, поєднанням парадоксу і гротеску, високого і низького, що притаманно античній драмі та польському модерну» [1].

Свою чергою В. Яручик та Є. Сухорука (2019) зробили спробу дослідити специфіку художнього часу в романі «Малий апокаліпсис» Т. Конвіцького, зосередившись на вивченні ролі й місця зазначеного поняття в передачі внутрішніх психологічних протиріч – як індивідуальних, так і глобалізованих [11]. Науковці відзначають прийоми гри з часом, застосовувані польським митцем: актуалізація суб'єктивної пам'яті, ретроспекції, апелювання до історичного минулого, спогади, «розтягування» й «стиснення» часових рамок [11]. А майстерність Т. Конвіцького вбачають у «передачі внутрішніх перипетій героя, шляхом перенесення їх на загальноісторичне тло епохи» [11], коли письменник у «часових рамках одного дня передав суспільні настрої цілої країни протягом багатьох років» [11]. В іншій статті В. Яручик (2020) наголошує, що слід звертати увагу на хронотоп з усіма його складниками: «крім часу і простору, це – людина, рух, дорога, мета, характер руху» [10]. Знову ж таки (уже традиційно для літературознавців) дослідний зважає й на потенційну ідейну та формальну схожість романів «Малий апокаліпсис» Т. Конвіцького й «Московіада» Ю. Андруховича, наголошуючи, що особливості хронотопів обох творів також будуть схожими [10].

Як бачимо, творчість польських письменників усе більше зацікавлює українських науковців, зокрема йдеться й про роман «Mała apokalipsa» Т. Конвіцького. Здійснений Ю. Андруховичем переклад (а пізніше й Б. Антонюк) не тільки дав змогу ознайомитися з текстом доволі широкому колу читачів польської культури, а й зумовив появу літературознавчих студій у вітчизняних дослідників.

Література

1. Булкіна І. Тадеуш Конвіцький. «Маленький апокаліпсис»: [огляд] *Критика*. Рік XXI. Число 1–2 (231–232). URL:

- <https://krytyka.com/ua/reviews/malenkyu-apokalipsys> (дата звернення: 13.09.2022).
2. Гоголя М. Колоніальна дійсність у романі Т. Конвіцького «Малий апокаліпсис». *Проблеми слов'язознавства*. 2016. Вип. 65. С. 110–125.
 3. Гребенюк Т. Мотив «героя поневолі» в народницькій, модерністській та постмодерністській парадигмах. *Волинь–Житомирищина. Іст.-філол. зб. з регіональних проблем*. 2006. №15. С.161–166.
 4. Забужко О. Польська «культура» і ми, або Малий апокаліпсис Московіади. *Хроніки від Фортінбраса* : вибрана есеїстика. Київ, 2009. С. 308–318.
 5. Зелінська Л. Тадеуш Конвіцький і Юрій Андрухович: парадоксальність апокаліптичних візій. *Київські полоністичні студії*. 2011. Т. XVIII. С. 322–327.
 6. Конвіцький Т. Малий апокаліпсис / пер. з пол. Ю. Андрухович. *Всесвіт*. 1991. № 12. С. 3–109.
 7. Лавринович Л. Постмодернізм в українській польській та російській прозі : типологія образу персонажа : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05. Луцьк, 2002. 175 с.
 8. Чайковська В. «Московіада» Ю. Андруховича – не лише „Малий апокаліпсис”... . *Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка*. 2005. С. 59–64.
 9. «Я писав без будь-яких оглядок на цензуру» : інтерв'ю з Тадеушем Конвіцьким. Підготував М. Рябчук. *Всесвіт*. 1991. № 12. С. 4; 109–111.
 10. Яручик В. Компонент хронотопу в романах Юрія Андруховича та Тадеуша Конвіцького. URL: <https://czasopisma.kul.pl/index.php/teka/article/view/13368> (дата звернення: 17.10.2022).
 11. Яручик В., Сухорука Є. Специфіка художнього часу в романі «Малий апокаліпсис» Тадеуша Конвіцького. URL: <https://ukrpolnauka.wordpress.com/2019/11/21> (дата звернення: 17.10.2022).